

KUR'AN'IN TARİHSEL BİR HİTAP OLUŞ KEYFİYETİ

Mustafa ÖZTÜRK¹

Abstract

The Quality of the Qur'an As Being A Historical Address

The main purpose of this article is to accentuate and elucidate the notion that the Qur'an is a historical address. Bearing this main purpose in mind, I will try to show various historical elements in the Qur'an. However, I should say in advance that this study will make no reference to the arguments of those who attempt to ascribe an intellectual lineage to the issue of the historicity of the Qur'an which began crystallizing and becoming a chronic problem as result of the debates taken place in the near past prompted by the translation of the late Pakistani thinker Fazlur Rahman's works into Turkish. Neither shall we give any information about the Christian connotations of such terms as historicity, historicism and historicism nor shall we focus on the representatives of the historical approach in the West. The knowledge, view and assessments will be couched in Islamic terminology as far as possible.

Key Words: Historicity, Supra-historicity and/or Universality, the Historicity of the Qur'an

I

Kur'an ve tarihsellik, özellikle AB eksenli dış politikayla ilgili bazı gelişmelere yönelik bir tepki olarak ülke ikliminde ulusalcı damarın kabarması ve buna koşut olarak da İslâmi düşünce alanında katı gelenekçiliğin bir dizi süreli yayın vesilesiyle tekrar hayatiyet kazanması hasebiyle belirgin bir ilgi kaybına uğramış gözükse de gerçekte tüketilmemiş ve bidayetteki öneminden hiçbir şey yitirmemiş bir tartışma konusudur.

Bilindiği gibi, yakın geçmişte birçok kitap, makale ve sempozyum bildirisine de konu olan tarihsellik tartışması genellikle Kur'an ahkâmının aktüel değeri bağlamında sürdürülmektedir. Kur'an'ın tüm insanlara ve tüm zamanlara gönderilmiş bir kitap olduğuna inananlara -ki Müslümanların kahir ekseriyeti böyle inanmaktadır- göre Allah hüküm koyarken muhtemel ve

1 Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

müstakbel gelişmelerin tümünü hesaba katmıştır. Bu yüzden, O'nun vaz ettiği ahkâmın işlerlik kazanmasına imkân tanıyacak durumların mütemadiyen vücut bulması mukadderdir. Çünkü Kur'an bu anlayışa göre Allah'ın "ezeli-kadim" vasfını haiz kelam sıfatının bir tecellisidir. Allah nesnelere dünyasına ilişkin her şeyi sınırsız ilim ve iradesiyle ihata ettiğine göre Kur'an'ın nüzulünden sonraki tüm gelişmeler de ilâhî planda hesaba katılmış olmalıdır. Binaenaleyh, Kur'an'daki yüzlerce ayet özel bir sebep üzerine vahyedilmiş olsa da sebebin tarihselliği-yerelliği hükmün evrenselliğine engel değildir.

Ne var ki biz, Kur'an üzerine akademik çalışmalar yapan Müslümanların kahir ekseriyetince de bir iman esasları gibi telakki edilen bu görüşe katılmıyoruz. Yanı sıra Kur'an'daki tarihselliğin şer'i ahkâmı sınırlı olduğunu da düşünmüyoruz. Kanaatimizce Kur'an -bazı temel mesajlar hariç- tamamen tarihseldir. Hatta tüm peygamberlerin ortak mesajını teşkil eden tevhid inancına ilişkin bazı Kur'an ifadeleri dahi tarihsel unsurlar içermektedir. Keza, tarih-üstü bir inanç umdesi olduğunda şüphe bulunmayan ahiretle ilgili tasvirler de bütünüyle yerel ve tarihsel karakterlidir. Bu konularla ilgili düşüncelerimizi ortaya koymadan önce Kur'an'ın nüzul gayesiyle ilintili yerellik-tarihsellik hakkında birkaç önemli hususa işaret etmek faydalı olacaktır.

Müslümanların kahir ekseriyetine göre Kur'an tüm insanlara ve tüm zamanlara gönderilmiş bir kitaptır. Bu itibarla her bakımdan evrensel ve tarih-üstüdür. Bizce bu yaygın ve yerleşik anlayış Kur'an'ın bazı sarıh beyanlarına ters düşmesi hasebiyle en azından tartışmaya açıktır. Bilindiği gibi muhtelif ayetlerde Kur'an'ın Arapça ve Arabî bir hüküm olduğu,² Hz. Peygamber'e genelde Arap toplumunu özelden de Kureyş kabilesini, diğer bir deyişle Mekke ve çevresinde yaşayan müşrik Arapları uyarması için gönderildiği belirtilmektedir.³ Diğer bazı ayetlerde ise Kur'an'ın hem Hz. Peygamber hem de kavmi için bir şan ve şeref vesilesi olduğu bildirilmektedir.⁴ Nitekim Zuhruf suresi 43/44. ayette geçen *innehu le-zikrun leke ve li-kavmike* ibaresindeki *kavm* kelimesi İbn Abbas, Mucâhid, Katâde ve Süddî gibi sahabe ve tâbiîn ulemasının yanı sıra diğer bütün müfessirlerce de Kureyş'e hamledilmiştir. Sahabe ve tâbiîn âlimlerince, "Kur'an hem senin hem de kavmin Kureyş için bir şereftir"⁵ şeklinde yorumlanan bu ayete müteahhir dönemlerde "Kuran hem senin hem de kavmin için bir öğüttür" şeklinde bir mana takdir edilmiştir.⁶ Bu

2 Yûsuf 12/2; Ra'd 13/37; Tâ-hâ 20/113; Zümer 39/28; Fussilet 41/3.

3 En'am 6/92; Yâsîn 36/6; Şûrâ 42/7.

4 Enbiyâ 21/10; Zuhruf 43/44.

5 Bkz. Ebû Ca'fer et-Taberî, *Câmiul-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, Beyrut 1999, XI. 191.

6 Bkz. Ebû Abdillâh el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1988, XVI. 63.

yorum, özellikle Müslümanlar ile Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki polemikler muvacehesinde bir inanç umdesine dönüşmüş olması kuvvetle muhtemel gözükken, "Kur'an tüm insanlara gönderilmiş evrensel bir kitaptır" şeklindeki anlayışın ürünüdür. Kanaatimizce çoğu zaman hesabı verilmeden savunulan evrensellik söylemi gerçekte slogan düzeyinde bir söylemden ibaret olup sahici bir değer içermemektedir. Kaldı ki bu söylem, birkaç satır öncesinde de işaret edildiği üzere, Kur'an'ın sarıh beyanlarına aykırıdır. Çünkü En'âm 6/92, Yâsîn 36/6 ve Şûrâ 42/7. ayetlerde Kur'an'ın Hz. Peygamber'e Kureyş'i, Mekke ve havalisinde yaşayan Arapları uyarmak için gönderildiği bildirilmektedir.

Kur'an'ın nüzul gayesine ilişkin yerellik-bölgesellik olgusu İzzet Derveze ve Süleyman Ateş gibi çağdaş bazı müfessirlerce de dile getirilmiştir. Mesela Ateş, Hac suresi 22/78. ayet münasebetiyle Hz. Peygamber'in ilk hedefinin kendi kavmini Müslüman yapmak olduğunu, dolayısıyla "Ey insanlar!" şeklindeki Kur'an hitaplarının "Ey Araplar!" şeklinde anlaşılması gerektiğini söyler.⁷ İzzet Derveze ise Bakara 2/143 ve Hac 22/78. ayetlerde zikredilen vasıfların Araplara mahsus olduğuna dikkat çeker ve bilhassa Hac 22/78. ayetteki, "Size atanız İbrahim'in inanç sistemini benimsemeyi öneren de O'dur" mealindeki ifade üzerine şunları söyler: "Ayette Hz. İbrahim ile Araplar arasındaki kan bağına dikkat çekilmiştir. Tabiatıyla, 'atanız İbrahim' ibaresinde de sadece Araplar kastedilmiştir. Burada başka bir milletin kastedildiğini söylemek gerçeği yansıtmaz. Çünkü Araplar nesep yönünden kendilerini Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e dayandırıyorlardı."⁸

Kısaca söylemek gerekirse Kur'an nazil olduğu vasatta evrensellik iddiasında bulunmamaktadır. Bu noktada Sebe 34/28. ayetteki *kâffeten li'n-nâs* ibaresine istinaden Hz. Peygamber'in tüm insanlara gönderildiği söylenebilir. Fakat bu bir yorumdur. Zira klasik tefsirlerde mezkûr ibareye dair iki yorum mevcuttur. Bizce daha makul olan diğer yoruma göre *kâffe* kelimesi ilgili ayette "engel olmak, alıkoymak" anlamında kullanılmıştır. Buna göre ibarenin aslı *kâffen li'n-nâs*'tir. Kelimenin sonundaki ta harfi mübalağa içindir.⁹ Sözü, özü, *ve-mâ erselnâke illâ kâffeten li'n-nâs* ibaresi Hz. Peygamber'in Mekke ve havalisindeki insanları şirk ve inkârcılıktan vazgeçirmek maksadıyla gönderildiğini ifade eder.¹⁰

7 Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul trs., VI. 54.

8 M. İzzet Derveze, *et-Tefsiru'l-hadis*, (çev. Vahdettin İnce-Mustafa Altunkaya), İstanbul 1997, V. 147.

9 Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV. 192.

10 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Beyrut 2004, XXV. 224; Kurtubî, *el-Câmi'*, XIV. 192.

Kur'an dil-lisan düzeyinde de evrensellik iddiası içermez. Çünkü Kur'an Arapların diliyle inzal edilmiştir. Bazı ayetlerde açıkça belirtildiğine göre Kur'an'ın Arapça olarak inzal ediliş nedeni akletme, dolayısıyla düşünme ve anlamadır.¹¹ Kur'an'ın Arapça oluşu ile akletme arasındaki ilinti, çok açıktır ki Araplar için anlamlıdır. Nitekim Kur'an'ın Hz. Peygamber'e Arapça olarak vahyediliş gerekçesini, "Mekke ve çevresinde yaşayan insanları uyarmak" şeklinde açıklayan Şûrâ suresi 42/7. ayet bu gerçeğin en müşahhas delilidir. Kaldı ki ana dili Türkçe olan insanlara, "Daha iyi anlamanız için bu Kur'an'ı Arapça olarak inzal ettik" demek, abes olsa gerektir. Hülasa, Arapça nazil olan Kur'an dil düzeyinde de evrensel değil, yerel ve tarihseldir. Kaldı ki Kur'an'ın Arabiliği salt lisana ilişkin bir niteleme değil, lisanı kendisinden bağımsız sayamayacağımız kültür ve zihniyeti de kapsayan bir nitelemedir. Çünkü her dil belli bir toplumu yansıtır. Diğer bir deyişle, bir toplumun yaşam tarzı, gelenekleri, dünya görüşü, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansır.

Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki dil, üslup ve ifade düzeyindeki mükemmelliğe atfen Kur'an'ın Arapça değil Rabça olduğuna ilişkin popüler söylem de gerçeğe tekabül etmemektedir. Çünkü Kur'an'da son derece belîğ ifadeler mevcut olduğu gibi lahn tartışmasına konu olan sorunlu ibareler de mevcuttur. Diğer bir deyişle, Kur'an'da icâz olduğu kadar itnâb, itâle ve tatvil de vardır. Keza azımsanamayacak ölçüde tekrarlar vardır. Ayetlerin sonlarında ses uyumu (seci) sağlamak için, geçmiş zaman kalıbı yerine şimdiki zaman kalıbı kullanmak, tekil yerine çoğul, dişil yerine eril zamirler kullanmak, bazı özel isimlerin aslı formunu değiştirmek, kelimenin sonuna harf eklemek veya harf düşürmek gibi edebî hususiyetler de mevcuttur.¹²

II

Kur'an'ın tarihselliği meselesini tarihsellik-evrensellik karşıtlığı ekseninde çözümlenmek mümkün değildir. Çünkü burada söz konusu olan gerçek karşıtlık, tarihselci ve tarih-üstücü Kur'an tasavvurları, dolayısıyla da tarihselci okuma ve anakronik okuma biçimleri arasında cereyan etmektedir.¹³ Bu temel karşıtlık muvacehesinde denebilir ki Kur'an ya tüm beşerî durumları göz önünde bulunduran, dolayısıyla tüm insanlığa hitap eden tarih-üstü bir ki-

11 Bkz. Yûsuf 12/2; Zuhruf 43/3.

12 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an Dili ve Retoriği*, Ankara 2002, ss. 101-124.

13 Ömer Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, Ankara 2004, 76.

taptır veya tarih-üstü mesajları belli bir tarihte belli bir kitleye onların anlayacağı bir dil dizgesi içinde ve yine onların tecrübe dünyasına ait örneklerle aktaran tarihsel bir hitaptır.

Kur'an'a ilişkin bu iki tanımlamadan ikincisi daha gerçekçi ve hesabı verilebilir niteliktedir. Bu noktada tarihsel ve tarih-üstü ayırımına ilişkin bir tavzihte de bulunmak gerekir. Çünkü böyle bir kategorik ayırımın hangi ölçüte dayanarak ihdas edildiği sorulabilir. Bizce bu konudaki temel ölçüt şudur: Tarihin tüm uğraklarında mevcut olan ve dolayısıyla her peygamberin mesajında ifadesini bulan temalar tarih-üstüdür. Nitekim birçok peygamberin mücadelesinden söz edildiği Şuarâ suresinde de görüleceği üzere bu temaların başında Allah'ın uluhiyet ve rububiyette mutlak birliği inancı gelir. Diğer bir tarih-üstü tema da öte dünya inancıdır. Üçüncü tema ise ana-babaya iyi davranmak, fakire yardım eli uzatmak, ahde vefa göstermek, insanlar arasında iyiliğin hâkim kötülüğün mahkûm olması için çalışmak, adalet ve hakkaniyet sahibi olmak gibi erdemlerdir. Nitekim bu erdemler sadece Kur'an'da değil, Musa'ya gönderilen vahiylerde, İsa'nın İncil'inde, Lokman ve diğer bilge insanların öğütlerinde, kısaca insanlık tarihinin her döneminde mevcuttur.

İşte bu kategorik ayırımdan hareketle denilebilir ki Kur'an'da bahsi geçen "zihar" kadim Arap toplumuna özgü yerel-tarihsel bir örfdür; aile kurmak ve bu aileyi sevgi, saygı ve sadakat temelinde yaşatmak ise tarih-üstü bir değeri haizdir. "Liân" Araplara özgü yerel-tarihsel bir örfdür, ahde vefa göstermek ise tarih-üstü değer içeren bir erdemdir. Haram aylarda savaşmamak Araplara özgü yerel-tarihsel bir örfdür; barışın tesisi yolunda çaba sarf etmek ise tarih-üstü değer içeren bir erdemdir. Çocukların süttten kesilme süresinin iki yıl olması Araplara özgü yerel-tarihsel örfdür; ana-babaya iyi davranmak ise tarih-üstü değer içeren bir erdemdir. Nitekim bugün belki milyonlarca Müslüman Kur'an'da zikredilmiş olmasına rağmen "zihar" ve "liân"dan bihaberdir. Buna mukabil her Müslüman Allah'ın yegâne tanrı olduğuna ve ahiretin gerçekliğine yürekten inanmak gerektiğini pekâlâ bilmektedir. Yine sayısız Müslüman bir dizi ayete mevzu teşkil eden "iddet"ten bihaber olmasına karşın ana-babaya iyilik etmek, ahde vefa göstermek, adalet ve hakkaniyet sahibi olmak, yalan söylememek, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, kibir ve kurum satmamak, gıybet etmemek gibi hasletlerin gerçek müminde mutlaka bulunması gerektiğini bilmektedir. Kaldı ki anılan hasletler İslâm haricindeki birçok inanç ve ahlâk sisteminde de birer fazilet addedilmektedir.

Bu bağlamda çağdaş Müslümanların Kur'an hitabına dolaylı muhatap olduklarını da belirtmek gerekir. Zira Kur'an'ın doğrudan muhatapları Hz. Pey-

gamber devrindeki Araplardır. Bilindiği gibi Araplar dışındaki tüm Müslüman milletler İslâm ve Kur'an'la muhtelif vesilelerle tanışmış ve bu tanışıklık kültürel mirasa konma şeklinde nesilden nesile intikal etmiştir. İslâm coğrafyasındaki bu intikal sürecinde dünyaya gözünü açan hemen herkes Müslüman kimliğine hiçbir emek sarf etmeden sahip olmuştur. Lakin bu şekilde ihraz ettiğimiz Müslüman kimlik, Kur'an'ı bizzat bize gönderilmiş bir kitap olarak okumayı, dolayısıyla Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemin tarihselliğine özgü birçok Arap örfünü -sırf Kur'an'da zikri geçtiği için- bugüne taşımayı gerektirmez. Dahası, Kur'an'dan istihraç edilerek bugünün tarihselliğine taşınması gereken şeyler, kökleri İslâm öncesi Arap kültürüne uzanan örfler değil, her çağın insanının değerlilik yaşantısına katkı sağlayan mesajlar olmalıdır.

Kısaca, günümüzdeki Müslümanlar Kur'an'daki hitabın değil, mesajın muhatabıdır. Örneğin, Bakara 2/143. ayette, "Sizin vasat [adaletli ve dengeli] bir ümmet olmanızı sağladık" mealinde bir ifadeye yer verilmiştir. Bu ifadedeki "siz" zamirini kendimize hamletmemiz yanlıştır. Keza, "ümmet" kelimesine "tüm dünya Müslümanları" şeklinde bir siyasal içerik yüklemek de yanlıştır. Zira söz konusu zamir sahabeye delalet etmektedir. Dolayısıyla "vasat", yani adaletli, dengeli ve her türlü aşırılıktan uzak ümmet olma sıfatı da bize değil, onlara aittir. Bu ayetten günümüz Müslümanlarının payına düşen ise, sahabe neslinin sahip olduğu bu güzel sığfata sahip olma yolunda çaba sarf etmektir. Diğer bir deyişle, bizim vazifemiz, Allah'ın sahabeye attettiği fazilete sahip çıkmak değil, o fazilette anılmayı mucip bir yaşam sergilemektir.¹⁴

Kur'an'ın mesajına muhatap olmaktan kastettiğimiz şey işte budur. Binaenaleyh, çağdaş Müslümanların Kur'an'dan istifade şekli de bu minvalde olmalıdır. Sırası gelmişken şunu da kaydedelim ki Kur'an'da tarih-üstü bir mesajı atfen zikredilen tarihsel örnekleri evrenselleştirmek adına anlam ve yorum düzeyinde tahrif yapmak ve Kur'an'ın şanını yüceltme düşüncesiyle bu tür yorumları meşru ve makbul addetmek son derece yanlıştır. Bu hususu bir örnekle tavzih sadedinde denebilir ki Kur'an'da Allah'ın sınırsız kudreti ve eşsiz yaratma sanatı tarihsel ifade kalıpları içinde sunulur. Mesela, Gâsiye suresi 88/17. ayette müşriklere atfen, "Peki onlar deveye ibret nazarıyla bakıp onun ne denli ilginç bir şekilde yaratıldığını görmezler mi?" mealinde bir ifadeye yer verilmiştir.

Bilindiği gibi deve, Kur'an'ın nazil olduğu dönemde Araplar için çok önemli bir hayvandır. O kadar ki Araplar deveyi en büyük yardımcıları olarak ta-

14 Mustafa Öztürk, "Kur'an Çerçevesinde Ümmet Kavramının Tahlili", *İslâmiyat* 8 (2005), sayı 2, s. 16.

nımuş ve gerektiğinde hayatlarını dahi onun isteklerine göre tanzim etmişlerdir. Hz. Ömer'in, Irak yöresinde kurulacak ordugâh merkezinin yerini tespit için vali Sa'd b. Ebî Vakkâs'a gönderdiği mektupta devenin hoşlanacağı bir mekânın tercih edilmesini istemesi bunun ilginç bir örneğidir. Öte yandan Arap dilinde devenin cinsi, yaşı, rengi ve diğer fiziksel özellikleriyle yürüyüş biçimi gibi karakteristik vasıflarını ifade etmek için kullanılan kelimeler hacimli bir kitap oluşturacak kadar çoktur.¹⁵

Şu halde, mezkûr ayette Allah'ın sınırsız kudretine devenin yaratılış özellikleriyle dikkat çekilmiş olması bu hayvanın Araplar nezdinde çok önemli bir yere sahip olmasından mütevellittir. Kuşkusuz, deve yaratılış özellikleri bakımından çok ilginçtir. Lakin fil yahut balinanın yaratılış hususiyetleri de dededen daha az ilginç değildir. Hülâsa, buradaki örnekleme vahyin nüzul vasatına tanıklık eden Arap toplumunun tecrübe dünyasına ait olması hasebiyle tamamen yerel ve tarihseldir. Ne var ki Muhammed Esed, Kur'an'daki her kelimenin mutlaka evrensel bir mesaj taşıması gerektiği inancından ötürü bu tarihsel örneği şöyle evrenselleştirmiştir(!):

İbil ismi ise, öncelikle, "develer" anlamına gelir, ki tekil şekli olmayan ve sadece çoğul şekilde kullanılan bir cins isimdir (generic plural). Ama bu isim, aynı zamanda "yağmur taşıyan bulutlar" için de kullanılmaktadır (*Lisânu'l-'Arab, Kâmûs, Tâcu'l-Arûs*): ki bu karşılık, yukarıdaki anlam örgüsü içinde daha tercihe şayan olan bir karşılıktır. Eğer bu terim "develer" anlamında kullanılmış olsaydı, yukarıdaki ayette ona yapılan atıf, sadece, Hz. Peygamber'in çağdaşı olan Araplara hitap etmiş olurdu. Çünkü dikkat çekici dayanıklılığı, çok çeşitli işlerde (binme, yük taşıma, süt ve et verme, yün kaynağı olma gibi) kullanılabilmesi ve çöl ortasında yaşayan insanlar için adeta vazgeçilmez bir değer taşıması gibi sebeplerden dolayı deve, Araplar arasında daima hayranlık ve bağlılık duyulan bir hayvan olmuştur. Ayrıca, "develer" in kastedilmiş olması, anlamı belirli bir çevrenin ve belirli bir zamanın insanları ile (geçmiş olaylara tarihi atıfların faydasından bile yoksun şekilde) sınırlanmış olacağından, burada hiç dikkate alınmamalıdır.¹⁶

Esed'in bu izahatı, Kur'an metnine şiddet uygulamakla eşdeğer bir yorum tahrifidir. Kaldı ki Kur'an'da öyle pasajlar vardır ki tahrif düzeyinde yorumlarla bile evrenselleştirilemeyecek kadar tarihseldir. İşte En'âm suresinden birkaç örnek:

Müşrikler sırf kendi akıllarınca, "İşte şu [deve, sığır, koyun vb] hayvanlar ile tarlalardaki mahsuller koruma altındadır. Dilediğimiz/belirlediğimiz kimseler, [yani putların bakıcıları ve ziyaretçileri] dışında hiç kimse bunlardan istifade edemez. İşte şunlar da sırtlarına yük vurulması, binilmesi yasak olan hayvanlardır" dediler. [En'âm, 6/138]

15 Geniş bilgi için bkz. Ahmet Önkal-Nebi Bozkurt, "Deve", *DİA*, İstanbul 1994, IX. 222-226.

16 Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, (çev. C. Koytak-A. Ertürk), İstanbul 1996, III. 1264 (5. not).

Yine o müşrikler, "İşte şu hayvanların karnlarındaki yavruların etleri, [canlı olarak doğdukları takdirde] sadece erkeklerimiz için helaldir, kadınlarımıza haramdır. Eğer ölü olarak doğarlarsa hem erkekler hem kadınlar için helaldir" dediler. Allah bütün bu mesnetsiz helal-haram tanımlamalarından dolayı onları cezalandıracaktır. Şüphesiz Allah her neylerse güzel eyler, her şeyi sınırsız ilmiyle ihata eder. [En'âm, 6/139]¹⁷

Görüldüğü gibi bu ayetlerde Mekkeli müşriklerin putperestlik uygulamalarından bahsedilmektedir. Ne var ki bu uygulamalar artık tarihe mal olmuştur. Dolayısıyla, Allah'ın sınırsız kudretini müşrik Arap toplumunun idrakine deve örneğiyle sunan ayeti -sözüm ona- evrenselleştirmek adına tahrifle eşdeğer bir yorum üretmek yerine, "Bu ayeti farklı coğrafyalarda okuyan her Müslüman kendi çevresindeki başka bir ilginç varlığa ibret nazarıyla bakıp 'Allâhu ekber demeli' şeklinde bir mesaj verilmelidir. Kaldı ki çağdaş dönemdeki entelektüel insanların Allah'ın büyüklüğünü anlamak için kendilerinden başka bir varlığa bakmaları zaittir. İnsan özelinde Allah'ın yaratma sanatındaki muhteşemliği görmek için de anatomi atlasına göz atmak kâfidir.

III

Burada bir kez daha belirtelim ki Kur'an tarih-üstü mesajlar içeren tarihsel bir hitaptır. Diğer bir deyişle, Kur'an bütünüyle Hz. Peygamber devrindeki verili durumu esas alan bir hitaptır. Bunun içindir ki tarih-üstü mesajlar dahi verili durumu yansıtan formlarla sunulmuştur. Mesela, ana-babaya iyilik emri tüm zamanlar için geçerli olan bir emirdir. Ancak bu emrin Kur'an'daki gerekçelendirilme biçimi tarihseldir. Mesela Ahkâf 46/15 ve Lokmân 31/14. ayetlerde ana-babaya iyi davranılması emredilmiş ve bu emirler kapsamında çocuğun ana karnında taşınması ile süttten kesilme süresi otuz ay, anaların çocuklarını emzirme süresi de iki yıl olarak belirtilmiştir. Bu noktada Arabî arka planı görmediğimiz takdirde, mezkûr ayetlerde çocuğun emzirilmesi konusunda bir süre tayin edildiği düşüncesiyle şer'î bir hüküm üretmemiz işten bile değildir. Nitekim anakronik yaklaşımın kaçınılmaz neticesi olarak, hamilelik ve süt emzirmeyle ilgili iki cümle üzerine ne gibi hükümler bina edildiğini görmek için herhangi bir Türkçe tefsire bakmak yeterlidir.¹⁸

Kur'an'da tarih-üstü mesajların dahi tarihsel kalıplar içinde sunulmasıyla ilgili en çarpıcı örneklerden biri müteşâbihu's-sıfât ya da haberî sıfatlar kap-

17 Bu makalede yer alan ayet mealleri bize aittir.

18 Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 76.

samında değerlendirilen beyanlardır. Bilindiği gibi Kur'an başından sonuna kadar Allah-merkezli bir dil dizgesine sahiptir. Bunun temel nedeni, Mekke müşriklerinin Allah'sız olmamakla birlikte mevcut Allah fikrinin ahlâki alanda hiçbir işlev görmediği dünya görüşleridir. İşte böyle bir dünya görüşüne karşı tevhid inancında ifadesini bulan Allah fikri Kur'an'da çok yoğun biçimde vurgulanmıştır. Muhatabın zihniyet dünyasına her şeyin merkezinde Allah fikrinin yer aldığı dindar bir dünya görüşü sokma amacından ötürüdür ki birçok ayette beşer iradesinin büsbütün göz ardı edildiği kaderci ifadelerle dahi yer verilmiştir.¹⁹

Öte yandan Allah Kur'an'da bir krala benzetilmiştir. Kral ilk hitap çevresindeki toplumun muhayyilesinde zihninde güç ve iktidarın timsalidir. Dolayısıyla bu benzetmeye konu olan melik sıfatı Allah'ın sınırsız güç, kudret ve egemenlik sahibi olduğunu belirtmeye yöneliktir. Allah'tan söz eden ayetler incelendiğinde bu tarihsel imgeleme ilgili başka birçok unsura daha rastlanabilir. Mesela, kimi ayetlerde Allah zaman ve mekânla mukayyet bir varlık gibi tasvir edilmekte, böylece zât-ı ilâhiyye bir anlamda içkinleşmekte ve hatta nesnelleşmektedir. Yine Allah birçok ayette kendisine el, yüz, göz vb. uzuvlar ile öfkelenmek, tuzak kurmak, intikam almak gibi fiiller atfetmekte; kimi ayetlerde evreni altı günde/evrede yarattığını söylemekte, kimi ayetlerde ise Arş ve Kürsî sahibi olduğundan bahsetmektedir.

Bizce bütün bu betimlemeler vahyin nüzul vasatındaki tarihselliğe bizzat tanıklık eden toplumun muhayyilesinde makes bulacak bir tanrı tasavvurunu yansıtmakta, dolayısıyla tarih-üstü bir anlam taşımamaktadır. Örneğin Mülk suresi 67/16. ayette Allah'tan "gökteki" (*men fi's-semâi*) diye söz edilmekte, Bakara suresi 2/210. ayette ise Allah'ın bulutlardaki gölgelerin arasından çıkıp gelmesinden bahsedilmektedir. Zemahşerî (ö. 538/1144) ilk ayeti, "Bu ifade Allah'ın gökte olduğuna değil, müşriklerin o dönemdeki tanrı tasavvuruna işaret eder" şeklinde bir görüş belirtmek suretiyle meseleyi kavramış gözükmektedir.²⁰ Bakara suresi 2/210. ayetteki ifadenin Hz. Peygamber'e nisbet edilen yorumu ise ilk Müslüman neslin ne tür bir tanrı tasavvuruna sahip olduğunu ele vermektedir.

Taberî'nin (ö. 310/923) yanı sıra birçok müfessir ve muhaddis tarafından da nakledilen hadise göre mezkûr ayette betimlenen hâdis e kıyametten sonra vuku bulacaktır. Şöyle ki, insanlar -muhtemelen- yeryüzünde hesaba çekilmek üzere bir araya toplandığında uzun yıllar (yetmiş yıl) boyunca bekler

19 Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, 15-16.

20 Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil*, Beyrut 1977, IV. 138

tilecek ve bu bekleyiş onları ruhsal yönden mahv u perişan edecektir. O kadar ki insanların ağlamaktan gözyaşları kuruyacak, ardından gözlerinden kan akmaya başlayacaktır. Derken, akan yaşlardan bir kan denizi oluşacak ve insanlar tam bu denizde boğulmak üzere iken, “Allah aşkına birisi çıkıp zât-ı ilâhiyyeye hesap görme işine başlamasını söylesin!” diye bir ses yükselcektir. Bu feryat üzerine ilkin Hz. Âdem’e, ardından diğer büyük peygamberlere müracaat edilecek ve fakat hiçbiri böyle bir görevi üstlenme cesareti gösteremeyecektir. Sonunda Hz. Muhammed şefaatchilik görevini üstlenecek ve fakat Allah’tan, “Tamam, sen şimdi git, ben bilahare geleceğim” şeklinde bir cevap alacaktır. Derken, gökteki bulutların arasından belli aralıklarla birkaç grup melek yeryüzüne inecek, Hz. Muhammed gökten inen her gruba, “Rabbimiz aramızda mı?” diye soracak ve her defasında “Hayır, O birazdan gelecek” cevabına muhatap olacaktır. En nihayet Allah kalabalık bir melek ordusuyla birlikte bulutların arasından kendini gösterecektir. O sırada melek ordusu yüksek sesle tesbihatta bulunacaktır. Allah sekiz meleğin taşıdığı arşını yeryüzünün dilediği bir bölgesinde konuşlandıracaktır.²¹

Tanrıya göksellik atfetmek veya onu “bulutların efendisi” olarak nitelendirmek insanoğlunun en eski imgelemlerinden biri olup bunun çeşitli versiyonlarına tarihin şafağı addedilen Sümer kitabeleri ile diğer eski Mezopotamya ve Mısır kültürlerinde de rastlanabilir. Keza anılan kültürlerde Kur’an’ın Allah’a atfettiği Arş, Kürsi ve bilhassa Arş’ın su üstünde yüzmesine (sular kaosu) benzer inanç motiflerine de tanık olunabilir. Bilindiği gibi, Hûd suresi 11/7. ayette Allah’ın gökleri ve yeri altı günde yarattığı ve bu arada arşının/tahtının su üstünde bulunduğu belirtilmektedir. Bilhassa Mutezile ve geç dönem Sünnî kelâmcılar, teşbih-tecsim (antropomorfizm) probleminden kurtulmak ve belki de dinî düşüncedeki gelişim seyrine paralel olarak Allah’ı her yönüyle aşkın bir varlık olarak algılamak istedikleri için “Arş”ı genellikle ilâhî saltanat ve hükümlerlik gibi mecâzî manâlara hamletmişlerdir. Oysa Kur’an’da ve bilhassa hadislerde betimlendiği şekliyle Arş, bağımsız varlığı bulunan bir nesnedir. Nitekim rivayetlerden öğrendiğimize göre ilk dönem Müslümanlar ve Selefi âlimler Arş’ın kırmızı, yeşil, sarı veya beyaz renkli nurdan yahut kırmızı yakuttan yaratılmış nûrânî bir cisim olduğunu, dört veya sekiz sütunu bulunduğunu, koç, aslan veya öküz suretinde olan, ayakları yerde başları yedinci kat gökte bulunan melekler tarafından taşındığını söylemişlerdir.²²

21 Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II. 343.

22 Bkz. Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1987; III. 212-213; Ebü Muhammed el-Begavî, *Ma'âlimü't-tenzîl*, Beyrut 1995; Ebü's-Senâ el-Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, Beyrut 1985, XIV. 45-46; İbn Kayyım el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, Kahire trsz., ss. 59-60.

Konuyla ilgili rivayetlerde karşımıza çıkan antropomorfik tanrı telakkisini kendi tarihselliği içinde makul addetmek gerektiğine inanıyoruz. Zira yukarıdaki satırlarda da kısaca değinildiği üzere ilk hitap çevresindeki insanlara Allah'ın mutlak güç ve kudret sahibi olduğu ancak bir kral benzetmesiyle anlatılabilir diye düşünüyoruz. Bu anlatıma göre Allah tıpkı muhteşem sarayındaki tahtına kurulmuş bir kralın kendi ülkesinde yegâne otoriteyi temsil etmesi gibi, en yüksek gök tabakasının üstündeki makamında bulunan tahtına kurulmuş (Arş'a istivâ) olup oradan bütün kainatı sevk ve idare etmektedir.

Sonuç olarak, Kur'an'da Allah'a atfedilen nitelikler tanrı hakkında konuşup düşünmenin ibtidâi biçimine işaret etmekte ve dolayısıyla nüzul dönemindeki insanların tanrıyı algılama tarzına dair önemli ipuçları içermektedir. Bu noktada Kur'an'ın birçok ayetinde Allah'a atfedilen antropomorfik özellikleri, aşkın varlığın zihnen idrak edilmesini sağlayan nesnelleştirici kavramlar ve imajlar olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Nitekim Kelam ve Tefsir tarihinde Mutezile'nin öncülük ettiği ve bilahare Sünnî kelimcilerin benimsediği tenzihçi yorum da böyle bir anlayışın ürünüdür. Allah'ı her türlü antropomorfik yüklemden arındırmaya gayret eden tenzihçi yorum, aslında bir tür demitolojizasyondur. Çünkü tenzihçi düşünceye göre Allah'ın gelmesi, gitmesi, Arş ve Kürsi gibi nesnel gerçekliği bulunan eşyayı kendine izafe etmesi arkaik, ilkel ve problemli bir izah tarzıdır. Bu yüzden ilgili ayetler mutlak surette te'vil edilmeli ve böylece Allah hakkında ileri sürülen teşbih-teccim fikrinin önüne geçilmelidir.

Ne var ki bu yaklaşım apaçık bir tefsir bidatıdır. Çünkü Hz. Peygamber, sahabe, tabiîn ve diğer selef âlimlerinde bu tür bir aşırı tenzih kaygısı mevcut değildir. Peki, müteahhir dönem İslâm uleması niçin böyle bir bidat-ı hasene üretme ihtiyacı duymuştur? Bu soruya verilebilecek en makul cevap, insanlığın sürekli bir düşünsel evrim ve gelişim içinde olduğunu söylemektir. Daha açıkçası insanlık, geçmişten bugüne kesintisiz olarak terakki etmekte; tabiatıyla din, bilim ve felsefi konular üzerine daha derin ve yetkin biçimde düşünebilmektedir. Nitekim bundan 1400 küsur sene önceki insanların kâinatı algılama şekliyle bugünkü insanların algılama şekli arasındaki derin uçurumu fark etmek için bilim ve düşünce tarihine göz atmak yeterlidir. Bu husus din ve tanrı düşüncesi için de söz konusudur. Zira bir kuşakta belli insanlar tarafından oluşturulan tanrı tasavvuru bir başka kuşakta anlamsız kalmıştır. "Tanrı'ya inanıyorum" cümlesi, içerik itibarıyla söylendiği zaman ve mekânda (bağlam) anlamlı olduğu için, "Tanrı" sözcüğünde içerilen sabit bir düşünceden ziyade, bir kısmı birbirleriyle çelişen, hatta bir kısmı

karşılıklı olarak birbirini dışlayan bir anlamlar tayfı söz konusudur. Tanrı kavramlarından biri belli bir zamanda anlamını/değerini yitirdiğinde, sessizce göz ardı edilir ve yeni bir teoloji onun yerini alır. Köktenci biri bunu inkâr edebilir; çünkü köktencilik tarih dışıdır. O, İbrahim'in, Musa'nın ve daha sonraki tüm peygamberlerin tanrıyı aynı bugün bizim algıladığımız şekilde algıladıklarına inanır. Ama üç büyük dine (Yahudilik, Hıristiyanlık, İslâm) bakıldığında nesnel bir tanrı imgesinden öte her dinin ve kuşağın kendisi için geçerli olan bir tanrı imgesine sahip olduğu görülür.²³

Kur'an'daki tarihselliğin diğer bir şekli de ahiretle ilgili ayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Ahiret, ilkel kavimler de dâhil olmak üzere tanrının varlığını kabul eden din ve düşünce sistemlerinin hemen hepsinde mevcut bir inanç konusu olması hasebiyle tarih-üstü bir anlam ve değer taşır. Kur'an'da çok önemli bir yer tutan ahiret, birçok ayetteki beyanlardan anlaşıldığı üzere Kur'an'ın değer terazisinde dünyadan çok daha ağır basar. İlgili ayetlere göre dünya hayatı bir oyun, eğlence, geçici bir güzellik ve hatta bir aldaniş vesilesi iken ahiret daimî hayat yurdudur. Uhrevî nimet-mükâfat dünyevi nimetten daha kalitelidir. Bu yüzden, geçici ve süreksiz olan hayat, sürekli olan ahirete tercih edilmemelidir. Dünya hayatı geçici ve değersiz, ahiret ise kalıcı ve değerlidir. İşte bütün bu sebeplerden ötürü Allah, dünya ve ahiret arasında tercih söz konusu olduğunda mutlaka ahiretin tercih edilmesini istemiş, aksi yöndeki tercih sahiplerini ise şiddetle tenkit etmiştir.²⁴

Bütün bu Kur'ânî beyanlar ahiret ya da öte dünya inancının tarih-üstü mesajlar hanesine kaydedilmesi gerektiğini telkin eder. Bununla birlikte Kur'an'ın cennet ve cehennemle ilgili tasvirleri yerel ve tarihseldir. Mesela Kur'an, müminlerin ölümden veya kıyametin kopmasından sonra daimî huzur ve mutluluk içinde yaşayacakları cenneti şöyle tasvir eder:

Allah'a yakın olan kullar cennette mücevherlerle işlemeli tahtlara karşılıklı olarak kurulup sohbet edecekler. Onların etrafında takılarla bezenmiş genç uşaklar dolaşacak ve ellerinde şarap pınarından doldurulmuş ibrikler ve kadehler olacak.

İçtikleri şaraptan ne başları ağrıyacak ne de sarhoş olacaklar. Beğendikleri meyvelerden ve canlarının çektiği kuş etlerinden yiyecekler. Güzel gözlü, sütbeyaz tenli dilberler, kabuğunda saklı birer inci gibi dilberler de onların olacak. İşte bütün bu nimetler dünyada iken yapıp ettikleri güzel işlere karşılık bir mükâfat olarak verilecek.

Onlar cennette boş, anlamsız ve günaha sokacak bir tek söz işitmeyecekler. Sadece, "Esenlik ve mutluluğunuz daim olsun!" sözünü duyacaklar!

23 Karen Armstrong, *Tanrı'nın Tarihi*, (çev. Oktay Özel ve diğr.) Ankara 1998, 11.

24 Daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Değer Sisteminde Dünya ve Dünyevi Hayatın Anlamı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 7 (2006), sayı: 16, s. 76-78.

Amel defterleri sağ taraflarından verilenlere gelince, ne mutlu onlara! Çünkü onlar cennette dikensiz sedir ağaçlarının, çiçeklerle bezenmiş akasyaların, her tarafa yayılmış gölgelerin altında, gürül gürül akan şelalelerin yanı başında dinlenecek ve bitip tükenmeyen binbir çeşit meyveden yiyecekler.

Yine onlar kabartılmış döşekler üzerinde güzel gözlü, sütbeyaz tenli dilberlerle birlikte olacaklar. Biz o dilberleri bambaşka bir şekilde yaratmışızdır. Dahası, biz onları hep bakire, yaşıt ve cilveli-işveli dilberler olarak yaratmışızdır.

Vâkıa suresi 56/15-37. ayetlerdeki bu tasvirler hemen hemen aynıyla Rahmân, Dehr-İnsan ve diğer bazı Mekkî surelerde de mevcuttur. Kimi ayetlerde ise müminlerin cennette altın bilezikler ve incilerle süslenip ipek elbiseler giyecekleri bildirilmiştir.²⁵ Kur'an'daki tasvirler bir bütün olarak değerlendirildiğinde cenneti sonsuza dek yeme, içme ve cinsellik gibi bedensel hazların yaşanacağı bir mekân olarak telakki etmek yanlış olmaz. Zira konuyla ilgili hemen her ayette belirtildiğine göre cennet, içinde ırmakların çağıldadığı yemyeşil bir bahçedir. Bu bahçede müminler şarap içecekler, son derece güzel, işveli, cilveli ve hatta göğüsleri yeni tomurcuklanmış dilberlerle birlikte olacaklar, kanepelere yaslanıp keyif çatacaklar, canlarının çektiği her meyveden yiyecekler, altın bilezikler takıp ipek elbiseler giyecekler vs.

İşte Kur'an'daki tasvirlerle göre ebedî saadet yurdu olan cennet budur! Bütün bu tasvirlerle göre cennet kelimesinin tam anlamıyla keyif çatma yeridir. Oysa dünyadaki hayattan mutlak surette hayırlı ve değerli olan ahiret âlemindeki hayat -tabiri caizse- yan gelip yatmaktan ibaret olmamalıdır. Keza cennet de mezkûr tasvirlerdekinden ibaret bir yer olmamalıdır. Zira Kur'an'da bir oyun, eğlence ve aldemiş vesilesi olarak nitelenen şu üç günlük dünyada bile insanoğlunu manevî yönden yücelten iman, irfan, ihsan, bilgi, erdem, iffet, namus gibi birçok güzel değer ve uğraş mevcuttur. Oysa Kur'an'da birçok kez dünya hayatından kesinlikle çok daha hayırlı/kaliteli olduğu belirtilen uhrevî yaşam neredeyse yeme, içme ve cinsel ihtiyacı gidermeye münhasır gibidir.

Bize göre cennetteki yaşam bedensel zevkleri tatminden ibaret değildir. Dolayısıyla Kur'an'da bu konuyla ilgili tasvirler yerel ve tarihsel karakterlidir. Hz. Peygamber'in ve sahabenin Mekke dönemindeki mağduriyetleri, sıkıntıları, yoksulluk ve yorgunlukları göz önüne alındığında cennetin niçin bu şekilde tasvir edildiğine ilişkin olgusal arka-plan kendini ifşa edecektir. Dolayısıyla, Mekke'de doğan her yeni gün müşriklerin yeni bir eziyetine uğrayan, inançlarından dolayı örselenip son derece bitkin ve yorgun düşen ilk nesil Müslümanların motivasyon ihtiyaçları dikkate alındığında da öte dünyadaki

25 Bkz. Hac 22/23; Fâtır 35/33; Dehr-İnsan 76/2.

yaşamın niçin sırf istirahat ve keyif çatismaktan ibaret bir yaşam olarak tasvir edildiğini anlamak mümkün olacaktır.

IV

Daha önce de ifade edildiği üzere Kur'an ve tarihsellik meselesinde tartışmalar genellikle ahkâm ayetlerinin aktüel değeri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Evrenselci söyleme göre Allah muhtemel ve müstakbel sorunların/durumların tümünü hesaba katarak hüküm koymuştur. Yine aynı söyleme göre Kur'an hukuk alanında devrim denilebilecek türden düzenlemeler yapmıştır. Bize göre ise Allah ahkâm ayetleri de dâhil olmak üzere tüm ayetleri Hz. Peygamber ve vahye tamkılık eden insanların içinde buldukları fiili durumu dikkate alarak inzal etmiştir. Dolayısıyla Kur'an'da gelecek nesillerin tikel sorunlarına da çözüm sunmak gibi bir maksat gözetilmemiştir. Kaldı ki Kur'an'ın bir olay veya duruma temas etmesini belirleyen, gelecekteki muhtemel durumlar değil, Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin veya ilk Müslüman neslin, yani vahyin muhataplarının ihtiyacı, daha açık bir ifadeyle içkin ile aşkın arasındaki açık diyalog sürecidir. Nitekim Kur'an bunun örnekleriyle doludur. Sözgelisi, ilk nesil Müslümanlar kadınların özel hâllerini sordular, Allah cevap verdi. Hilâli sordular, Allah cevap verdi. Haram aylarda savaşmanın doğru olup olmadığını sordular, Allah cevap verdi. Şimdi, bütün bu soruların, insanoğlunun Allah'a yöneltebileceği muhtemel tüm soruları tükettiği veya bu sorulara verilen cevapların evrensel anlamda bütün insanlığı tatmin edecek cevaplar olduğu öne sürülebilir mi? Bugün hilâlin nasıl oluştuğunu Kur'an'dan öğrenme ihtiyacı duyacak veya Kur'an'ın verdiği cevabın bilgisel içeriğiyle yetinecek kaç insan çıkar? Aynı şekilde, haram aylarla ilgili soruya verilen cevabın, soruyu soranların niyetlerini göz önünde bulunduran siyasi ve dolayısıyla konjonktürel bir cevap olduğu açıktır. O hâlde, bir konunun Kur'an'da geçmesinden çok, o konuya ne amaçla yer verildiği önem arz etmektedir. Daha da önemlisi, vahiy sürerken haram aylarda savaşılması bir sorun olmasaydı, acaba bugün Kur'an metninde ilgili pasajlar yer alacak mıydı? Aynı soruyu, Kur'an'ın bütün muhtevası için sormak da mümkündür.²⁶

Bütün bu mülâhazalardan hareketle denilebilir ki Kur'an'daki tikel hükümler, gelecekteki tüm Müslümanların pratik yaşamlarındaki sorunlara da çözüm teşkil etsin diye değil, ilk nesil Müslümanların sorunlarını halletmek maksadıyla vaz edilmiştir. Bu gerçeği birkaç örnekle müşahhas kılmakta fayda vardır. Mesela, Hz. Peygamber devrinde Müslümanlarla Mekkeli müşrik-

26 Özsoy, *Kur'an ve Tarihsellik Yazıları*, ss. 59-60.

ler arasındaki ilişkilere atıfta bulunan Mümtetine suresi 60/10-11. ayetlerde mealen şöyle denilmektedir:

Ey müminler! İmana ermiş kadınlar muhacir olarak size geldiklerinde onları [inanç yönünden] sınavın. Gerçi Allah onların gönüllerindeki imanı çok iyi bilmektedir. Gerçekten mümin olduklarına kanaat getirirseniz onları [Mekke] inkârcılara geri göndermeyin. Çünkü o mümin kadınlar kâfir-müşrik erkeklere helal değildir. Dolayısıyla kâfir erkekler de mümin kadınlara helâl değildir. Ayrıca, onlar [İslâm'ı seçen karılarına vaktiyle] ne kadar mehir vermişlerse hepsini iade edin.

[Ey mümin erkekler!] Mehirlerinizi verdiğiniz takdirde o kadınlarla evlenmenizde hiçbir sakınca yoktur. İnkârcılığı tercih eden kadınlarla evlilik bağınızı sürdürmeyin. Onlara verdiğiniz mehri iade etmelerini isteyin. Mekke'deki kâfirler de [mümin ve muhacir olarak size gelen eski karılarına] verdikleri mehrin iadesini talep etme hakkına sahiptirler. İşte bu, Allah'ın hükmüdür. O sizin aranızda [adaletle] hükmeder. Allah her şeyi bilir; her sözü ve her fiili mutlak isabetlidir.

Şayet hanımlarınızdan biri [sizi terk edip] kâfirlerin yanına gider ve siz de onlara karşı savaşçı galip gelirsiniz, [elde ettiğiniz ganimetten,] hanımları tarafından terk edilmiş olanlara [vaktiyle hanımlarına mehir olarak] ödediklerine eşit miktarda bir şey verin. İnanduğumuz Allah'ın emirlerine karşı gelmekten de sakının!

Mâlikî fıkıhçısı ve müfessir Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), "Onlara verdiğiniz mehri iade etmelerini isteyin. Mekke'deki kâfirler de [mümin ve muhacir olarak size gelen eski karılarına] verdikleri mehrin iadesini talep etme hakkına sahiptirler." mealindeki ifadelerin tefsirinde, "Bu hüküm, hâssaten [ayette zikredilen] olayla ilgili olarak Allah'ın sırf o döneme mahsus olan bir hükmüdür." dedikten sonra söz konusu hükmün o döneme münhasır oluşu noktasında ümmetin icma ettiğini belirtmiştir.²⁷ Ünlü Hanefî fakihî Cassas (ö. 370/981) da bu ayetlerdeki hükümlerin mensuh olduğunu söylemiştir.²⁸ Burada söz konusu edilen nesh bahis konusu ayetlerdeki hükümlerin işlevini yitirdiği, dolayısıyla kendi tarihinden başka tarihselliklere taşınabilir bir içeriğe sahip olmadığı anlamına gelir. Ayrıca, ilgili hükümlerin Hz. Peygamber devrine mahsus olduğu hususunda ümmetin icmaından söz edilmiş olması, geçmiş dönemlerde Kur'an ahkâmının tüm zamanlar için geçerli olduğu yönünde bir fikri sabitin mevcut olmadığına işaret eder.

Öte yandan, sahabe devrinde Kur'an'daki birçok hükmün zaman ve illetin değişmesiyle değiştirildiğine, naslarla sübut bulmuş bir hükmün celb-i menfaat ve/veya def-i mefsedet kaidesi uyarınca kimi zaman tatbik edilmediğine, toplumsal nizamı koruma gayesiyle gerektiği yer ve zamanda nassı tah-

27 Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut 1988, IV. 231. Ayrıca bkz. Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII. 45.

28 Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cassâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut trs., III. 441.

sis, ta'mîm veya zahirî hükmün terk edildiğine dair pek çok ictihad örneğine rastlamak mümkündür.²⁹ Bu konuda genellikle Hz. Ömer'in bazı uygulamaları örnek gösterilir. Ancak diğer bazı sahabilerin de bu yönde görüş ve uygulamaları vardır. Mesela, "Ey müminler! Köleler ve cariyeleriniz ile henüz ergenlik çağına erişmemiş çocuklarınız odanıza girmek için şu üç vakitte sizden izin istesinler: Sabah namazından önce, öğle sıcağından dolayı soyunup dinlenmeye çekildiğiniz zaman ve bir de yatsı namazından sonra. İşte bu üç vakit, örtülmesi gereken yerlerinizin açık hâlde bulunabileceği vakitlerdir. Diğer vakitlerde birbirinizin yanına girip çıkmazınızda sizin için de onlar için de bir sakınca yoktur. İşte Allah mesajları[nı] size böyle açıklıyor. Çünkü Allah [sizin için neyin iyi neyin kötü olduğunu] çok iyi bilendir; her neylerse güzel eyleyendir." mealindeki Nur 24/58. ayetin tefsiriyle ilgili rivayette belirtildiğine göre Iraklı bir grup Müslüman İbn Abbas'a gelerek, "Ey İbn Abbas! Üç vakitte evlere izin isteyerek girmemizi emreden bu ayetteki hükümle ilgili görüşün nedir? Zira [günümüzde] ayetteki hükümle hiç kimse amel etmiyor?" diye sorar. İbn Abbas ise şu mealde bir cevap verir: Vakti zamanında insanların [müminlerin] evlerinde dışarıdan gelenlerin içeri girmelerini engelleyecek kapı, bölme gibi şeyler yoktu. Dolayısıyla bir kimse karısıyla birlikte yatarken kölesinin veya çocuğunun ansızın içeri girdiği oluyordu. Bu yüzden Allah bu üç avret vakitte onlara izin isteyerek evlere girmeyi emretti. Daha sonra Allah onlara kapılı, bölmeli ev sahibi olma imkânı lütfetti. [Günümüzde] bu hükümle amel eden birine ben de rastladım.³⁰

Görüldüğü gibi, İbn Abbas kimi hükümlerin değişen şartlar muvacehesinde işlevsiz kalabileceğini rahatlıkla söyleyebilmiştir. Nitekim İbnü'l-Arabî de İbn Abbas'ın "Bu ayetteki hüküm işlevsizdir" (*kad zehebe hükmühâ*) dediğini nakletmiştir.³¹ Hâl böyle iken, günümüzde, Kur'an'daki her hükmün olgusal bağlamı dışında mutlaka bir anlam taşınması gerektiğine ilişkin yaygın ve yerleşik bir fikri sabit oluşmuş ve tüm yorumlar bu fikir ekseninde oluşturulmuştur. Tıpkı Mümteherine suresi 60/10-11. ayetlere ilişkin şu yorumda olduğu gibi.

Bu ayetlerde -o dönemde müslümanlarla müşrikler arasındaki karmaşık ilişkiler ve bu iki kesim arasındaki anlaşmayla bağlantılı olarak- yer alan mehirlerin mübadelesi hükümlerinin o zamana mahsus olduğu hususunda âlimler fikir birliği içinde; Ebû Bekr el-Cessâs, İbnü'l-Arabî ve Kurtubî bunu açıkça ifade etmiştir (İbn Aşûr, XXVIII, 161). Tabii ki bu tespit, söz konusu düzenlemelerden bazı genel me-

29 Örnekler için bkz. Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ankara 1975, ss. 69-80.

30 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, III. 414; Kurtubî, *el-Cami*, XII. 199-200.

31 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, III. 414.

sajlar ve genel ilkeler çıkarılmasına engel değildir. Özellikle böylesine iç içe geçmiş ilişkiler ortamında dahi ahde vefa prensibine hassasiyetle uyulması, sözleşme hükümlerinin dürüst biçimde yorumlanıp uygulanması ve her hak sahibine hakkının verilmesinin telkin edildiği, bu ayetlerden kolayca anlaşılmaktadır.³²

“Tabii ki bu tespit” diye başlayan ifadeler dizisi her ayetin mutlaka evrensel bir mesaj içerdiği veya böyle bir içeriğe sahip olmasa bile yorum marifetiyle evrensel bir mesaj çıkarmak gerektiği inancının eseridir. Ancak bu inançtan sudur eden izah ve yorumlar bizce çok iğretidir. Kaldı ki bazı ahkâm ayetlerinden hiçbir evrensel mesaj üretme imkân da yoktur. Mesela, Talâk 65/4. ayette, “Âdetten kesilmiş ve âdet görmemiş kadınlara gelince, eğer onların iddet süreleriyle ilgili bir tereddüdünüz varsa [bilin ki] bu süre üç aydır.” mealinde bir ifade yer almaktadır. Dikkat edilecek olursa burada hiç âdet görmemiş kadınların iddetinden bahsedilmektedir. Bilindiği gibi iddet, boşanmış bir kadının başka bir erkekle evlenebilmesi için beklemesi gereken süreyi ifade eder. Buna göre âdetten kesilmiş kadınlar ile hiç âdet görmemiş kadınlar boşandıktan sonra üç ay beklemek durumundadır.

Peki, hiç âdet görmemiş kadınlardan maksat nedir? İlk bakışta ayetin herhangi bir fizyolojik sebepten ötürü âdet görmemiş olan yetişkin kadınlara işaret ettiği düşünülebilir. Nitekim Muhammed Esed böyle düşünmektedir.³³ Kuşkusuz bu düşünce Kur'an'ın her yönüyle tarih-üstü olduğu inancından mütevellittir; ama kesinlikle yanlıştır. Çünkü tüm müfessirlere göre söz konusu kadınların âdet görmemişliği, fizyolojik bir arzadan değil, yaşlarının küçük olmasındandır.³⁴ Nitekim bu tarihsel gerçek ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayetlerde de açıkça belirtilmiştir.³⁵ Hatta İbnü'l-Arabî, ayetteki “hiç âdet görmemiş kadınlar” ibaresinin bir babanın kızını küçük yaşta evlendirebileceğine delil teşkil ettiğini söylemiştir.³⁶

Hülasa, Talâk suresi 65/4. ayette, hiç âdet görmeden, yani daha çocuk denebilecek bir yaşta iken evlendirilen, muhtemelen kendisinden onlarca yaş büyük bir erkeğe karılık eden bir kadının boşanması durumunda üç ay bek-

32 Hayreddin Karaman ve Diğerleri, *Kur'an Yolu*, Ankara 2004, V. 248.

33 Bkz. Esed, *Kur'an Mesajı*, III. 1160 (10. not).

34 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII. 132-133; Beğavî, *Meâlimü't-tenzil*, IV. 358; Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, IV. 121; Ebü Muhammed İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-veciz*, Beyrut 2001, V. 325; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, XXX. 32; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, Beyrut 1983, IV. 381; Kurtubî, *el-Câmi'*, XVIII. 109; Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*, Beyrut 1988, II. 266.

35 Taberî, *Câmiu'l-beyân*, XII. 132-133; Ebü'l-Hasen el-Vahidî, *Esbâbü'n-nüzûl*, Beyrut 1991, 246; Celâleddin es-Suyutî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, Beyrut 1983, VIII. 201; Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethü'l-kadir*, Beyrut trs., V. 244

36 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, IV. 285.

lemesi gerektiğinden söz edilmektedir. Kur'an'ın her hükmünden evrensel bir mesaj çıkarmayı vazife addedenlere şunu sormak gerekir: Henüz çocukluk çağında iken evlendirilen ve sonra boşanan kadının bekleme süresini belirten ayet evrensel bir hüküm mü içermektedir? Çocuk denecek yaştaki kızları evlendirme geleneği, evrensel bir olgu mudur yoksa miladi 7. yüzyılda uygulanan bir Arap örfü müdür? Çocukluk çağında evlendirilmiş kızların boşanma sonrasındaki bekleme sürelerini belirten ayetten ne tür bir evrensel mesaj çıkarılabilir?

Burada şunu da sormak gerekir: Sırf Kur'an'da zikri geçtiği için haram aylar, zihar, kölelik ve cariyelik ile ilgili uygulamalara mutlaka bir karşılık bulmak veya bütün bu konularla ilgili ayetleri günümüze uyarlamak için, sözgeleşi, "köleler" kelimesini "hizmetçiler" şeklinde karşılamak veya köle-efendi ilişkisinden bahseden ayetleri işçi-işveren münasebetleriyle irtibatlandırmak gibi işgüzarlıklar yapmak zorunda mıyız? Allah'ın bizden istediği şey, zihar, liân, iddet, kölelik-cariyelik gibi konulardan bahseden ayetlere çağdaş durum muvacehesinde mutlaka bir karşılık bulmak mıdır? Yahut R. Garaudy'in ifadesiyle, "köleliğin hüküm sürdüğü bir toplum içinde efendinin hak ve görevlerini açıklayan metinlerin [nasların] lafzî uygulaması için ne yapmalı? Bunu mümkün kılmak için köleliği geri mi getirmeliyiz? Sonra, efendinin kölesini, 'savaş esirlerini' cariyesi olmaya zorlamasını kabul mü etmeliyiz? (33/52; 4/25). Allah'a hoş görünmek için 'yol' bu mu? Yoksa peygamberin en yamalarıyla mücadele ettiği, [ama kendi] zamanında hepsini ortadan kaldırmadığı İslâm öncesi âdetleri yaşatmak mı?"³⁷

Bu bağlamda, ahkâm ayetlerine konu olan uygulamaların köken itibarıyla İslâm öncesi Arap geleneğine uzandığını da belirtmek gerekir. Binaenaleyh, Kur'an hukuk alanında devrim değil, büyük ölçüde ıslahat gerçekleştirmiştir. Nitekim Kur'an'da Arap örfündeki hukuki kurallara ilişkin yüzlerce ibkâ, ikmal ve ıslah örneği bulmak mümkün iken naslarla ilga edilen uygulamalar içki, kumar, ribâ ve fuhuş gibi birkaç konuyla sınırlıdır. Kaldı ki İslâm öncesi Arap kültüründe kisas, kasâme ve diyet gibi cezalar mevcut idi. Keza vahyin nazil olduğu dönemin Arap toplumunda namaz, oruç, hac, zekât, kurban gibi ibadetler de biliniyordu. Kur'an'daki birçok ayete konu olan nikâh, talak, iddet, zihar ve liân da İslâmiyetten önce mevcut idi. Bunların hiçbiri İslâm'la birlikte ortaya çıkmadı. Kur'an bütün bu uygulamalara Allah'a kulluk temelinde dinî-ahlâkî bir boyut kattı.³⁸

37 Roger Garaudy, *Entegrizm*, (çev. K. Bilgin Çileçöp), İstanbul 1995, 99.

38 Bu konuda daha geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Mehmet Erdoğan, "Kur'an Vahyinin Nüzül Dönemi Olgusallığıyla İlişkinin Fıkhi Yorumu", *İslâmiyât VII* (2004), sayı 1, s. 66-68.

Netice itibariyle, ahkâm ayetlerine ilişkin evrensellik iddiası, -tabiri caizse- “kraldan fazla kralcı” deyiminde ifadesini bulan bir anlayıştan sudur etmekte ve bu anlayış tarzı maalesef günümüzdeki Müslümanların kahir ekseriyetince bir inanç umdesi gibi telakki edilmektedir. Sahabe devrinden itibaren İslâm ulemasının “Kur'an'daki şu hüküm vahyin nüzul ortamındaki tarihsel duruma münşahırdır” görüşünü dillendirmiş olmasından hareketle çağdaş dönem Müslümanlarının bu konudaki tavrını “kraldan fazla kralcılık” şeklinde nitelendirmek yanlış olmasa gerektir.

Günümüzde kalem ve kelam erbabı olarak tanınan kimi Müslümanların Kur'an'daki her hükme aktüel bir karşılık bulmak adına, sözgeşi, “Anam avradım olsun!” demenin zihara tekabül ettiğini söyleyebilmesi, çok eşlilikle ilgili ayet münasebetiyle bir dizi hikmetten -ki bu bağlamda keşfedilen hikmetler belki de cinsel açlığın örtük ifadesidir- söz edebilmesi, keza “[son bir hâl çaresi olarak] karlarınızı dövün!” mealindeki ayet çerçevesinde kadın cinsinin biyo-psişik gelişimi bakımından dayanın yararlarını sayıp dökebilecek bir lafazanlık düzeyi kesbetmesi, kraldan fazla kralcılığın ibret verici örnekleridir.